

Revitalisering met behoud van erfgoed: bezint eer ge begint!

Auteurs: Drs. Thessa Fonds¹, drs. Jolanda. Bos², prof. dr. Jacques van Dinteren³, drs. A. Linters⁴.

Dit artikel presenteert de belangrijkste uitkomsten van het Interregproject 'Revitalisering Oude Industriehavens' (ROI). In dit project wisselen acht steden uit de grensregio Vlaanderen-Nederland kennis en ervaringen uit over de revitalisering van oude havengebieden. De steden Antwerpen, Vlissingen, Gent, Tilburg, Oostende, Tilburg, Roermond en Leuven⁵ herstructureren alle een oud havengebied en ontmoeten een aantal overeenkomstige problemen, waarvan de omgang met erfgoed er één is. Een consortium bestaande uit The Missing Link, Royal Haskoning en Kleio Advies BV adviseert de deelnemende steden in de omgang met het erfgoed. De adviesbureaus hebben veel ervaring met het benoemen van de historisch identiteit van plekken en weten deze in nieuwe toepassingen te benutten. In samenwerking met de havensteden zijn verhaallijnen uitgewerkt, die de ruimtelijke kwaliteit van de nieuwe wijken ten goede zullen komen. Dit artikel vormt de weerslag van het traject dat het consortium met de steden heeft doorlopen, waarbij een theoretisch kader is ontwikkeld, benuttingsanalyses voor de verschillende havensteden zijn gemaakt en een workshop is georganiseerd.

Een nieuwe omgeving met historische ambiance

In de haveneconomie is al lang een trend gaande van schaalvergroting en toenemende dynamiek. Dit heeft tot gevolg dat ervoor gekozen wordt havenactiviteiten naar elders te verplaatsen. De oude havensites blijven enigszins ontheemd achter. De vrijgekomen ruimte biedt echter mogelijkheden voor versterking van de bestaande en toevoeging van nieuwe functies zoals wonen en nieuwe, hedendaagse economische functies. Het betreft een transformatieproces dat vaak jaren in beslag neemt. Door de revitalisering zullen de oude havens langzaam van kleur verschieten. Vraag is daarbij hoe het aanwezige culturele erfgoed kan worden geïntegreerd in de nieuwe omgeving.

Havengebieden kennen een lange industriële historie die deels nog is af te lezen, zowel aan het havenlandschap als aan de individuele gebouwen en infrastructuur. Cultureel erfgoed vatten wij daarbij op als geïnterpreteerd verleden. Dat betekent dat niet alleen archeologie, aardkundige en gebouwde monumenten en objecten maar ook verhalen, specifieke gebruiken en tradities tot het erfgoed behoren. Zo zijn in Gent op de projectlocatie prachtige oude kranen, een havenkantine, graansilo, verschillende kademuren en spoorlijnen aanwezig. Allen verwijzen naar het maritiem erfgoed, en hebben de maken met de functie van de haven en goederen vervoer. Maar ook schuilbunkers zijn aanwezig, net als in Oostende. Dit erfgoed verteld weer een heel ander verhaal;

¹ Cultureel planoloog en medior erfgoedsspecialist bij Adviesbureau the Missing Link.

² Archeoloog en senior erfgoedsspecialist bij Adviesbureau The Missing Link.

³ Productmanager bij Royal Haskoning - UrbanSolutions en bijzonder hoogleraar economische geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

⁴ Historicus en zelfstandig erfgoedconsulent, directeur Kleio Advies en kan beschouwd worden als één van de grondleggers van de industriële archeologie en het zorgend omgaan met het erfgoed van industrie en techniek in Vlaanderen.

⁵ Roermond en Leuven hebben niet deelgenomen aan dit onderdeel van het ROI-project.

dat van strijd en veiligheid zoeken. Het maritiem erfgoed van de deelnemende steden lijkt op elkaar, gezien de aanwezigheid van water, kademuren, spoor, en opslagruimten. Echter, de specifieke functie laat zich aflezen van de verschillende fabrieken op sites. In Hasselt de mouttoren en gelatinefabriek, in Vlissingen de machinefabriek, timmerfabriek en plaatmakerij, en in Antwerpen de Red Star Line, van waaruit mensen naar Amerika en Canada werden verscheept. Ook de dokken verraden de specialiteit van de haven. Zo was Vlissingen een echte scheepsbouwhaven, terwijl in andere havens juist de nadruk lag op de overslag van goederen. Naast de zichtbare elementen, worden de havens ook getekend door hun onzichtbare erfgoed. Zo is de projectsite van Gent hoe dan ook verbonden met haar vroegere functie als inundatiegebied en bestaat het erfgoed van Oostende voor een groot deel uit de verhalen van de arbeiders uit de vissersmijn, recht tegenover het plangebied.

Wanneer bij de revitalisering recht wordt gedaan aan deze zaken, blijft de geschiedenis afleesbaar en wordt een rijkere ontwikkeling in gang gezet. Er is op het moment veel vraag naar hoogwaardige woon- en werkomgevingen in een historische omgeving. Die is door bewoners en gebruikers gewild vanwege de ambiance en uniciteit. De verkoop van panden op een dergelijke locatie blijkt doorgaans sneller te gaan dan in wijken zonder een afleesbare historie en daarbij blijkt de vastgoedwaarde groter te zijn. Door de omgang met het erfgoed in een strategische visie vast te leggen, kan hierop worden ingespeeld bij de transformatie van de havengebieden.

Verschil cultiveren

De verschillende steden in het ROI-project zijn zich er terdege van bewust dat de plaatselijke historie en de referenties naar het industrieel verleden belangrijke troeven vormen in de transformatie van de oude havens. Wat echter bij alle havensteden ontbrak voor de start van het project was een strategie voor de omgang met het aanwezige erfgoed. Gedurende het proces is juist die strategie ontwikkeld en zijn de kansen voor erfgoed voor iedere stad geanalyseerd. Dat is gedaan vanuit de overtuiging dat alleen een integrale aanpak voor erfgoed, die zijn weerslag heeft op diverse maatschappelijke vlakken en beleidsvelden, kans van slagen heeft. Juist door de herhaling en de aanwezigheid van erfgoed vanuit diverse perspectieven en op verschillende schaalniveaus, neemt de herkenbaarheid van de identiteit voor de bezoeker toe.

Een algemene strategie voor de omgang met erfgoed voor alle deelnemende havensteden is niet te geven. Zoals hierboven reeds vermeld, vertelt ieder gebied een ander verhaal. Deze verhalen zijn het resultaat van de ontwikkeling in haventechnologie en de functie van de betreffende haven. Er is onderscheid te maken tussen stads- en zeehavens, maar ook tussen havens voor de op- en overslag van stukgoed en havens ingericht voor andere functies zoals scheepsbouw. Er is een duidelijke specialisatie waarneembaar, wat iedere haven een eigen gezicht geeft. Daarnaast zijn de havens een fysieke weerslag van de verhalen die zich in de stad waartoe zij behoren, hebben afgespeeld. De projectlocaties kunnen niet los gezien worden van de stad als geheel. Niet alleen voor wat betreft de historie, maar ook met betrekking tot de cultuur. Dit kwam tijdens het proces ook tot uiting in de rol van die de projectteams of -bureaus speelden en de ruimte die zij ervoeren om hun

eigen koers te varen, naast het beleid van de betreffende gemeente of stad. Deze praktische zaken hebben tevens hun weerslag op de omgang met het erfgoed. Zo moet de Piushaven in Tilburg sterk concurreren met het herstructureringsproject van het stationsgebied in dezelfde stad. Al past het bij de Piushaven om het erfgoed in te zetten voor een creatieve broedplaats, dan nog gaat dat niet aangezien het gemeentelijk beleid een dergelijke culturele functie elders in de stad verordonneert.

Het karakter van de verschillende steden vormt mede het karakter van de havensites. Antwerpen is een culturele metropool, in tegenstelling tot Hasselt waar de menselijke maat veel meer op de voorgrond treedt. Tilburg laat zich ervaren als een creatieve studentenstad en Vlissingen is veel meer een stad die vaartoerisme aantrekt. Deze verschillen vragen om een passende maatschappelijke omgang met het aanwezige erfgoed die het gebied recht doet. Daarnaast heeft iedere havenstad een geheel eigen toekomstvisie. In het verlengde hiervan zal de selectie van het te behouden cultureel erfgoed, maar ook de wijze van presentatie voor iedere stad verschillend zijn, omdat verschillende verhalen verteld moeten worden, maar ook vanuit organisatorische, praktische en beleidsoverwegingen.

Profilering met identiteit

Door de opname van historische elementen of verwijzingen zal de nieuw te ontwikkelen stadswijk zich gaan onderscheiden van andere locaties. Dit vergroot de onderlinge concurrentie tussen gebieden, maar het versterkt de aantrekkingskracht van iedere stad eveneens. De dimensies waarmee de gebieden zich van elkaar onderscheiden zijn bij ontwikkeling vanuit identiteit ruimer dan weinig zeggende kenmerken als bebouwingsdichtheden. Geen bewoner of ondernemer die hier zijn vestigingslocatie op kiest. Om een succesvolle locatie te ontwikkelen moeten de kansen van het gebied benut worden en dient aansluiting gezocht te worden op de werkelijke marktvrage van bewoners en gebruikers.

Zoals als eerder opgemerkt, vraagt een deel van de markt om identiteit en historische ambiance. En niet voor niets: door functiescheiding, grootschaligheid, ruimtelijke specialisatie en een uniforme gestandaardiseerde architectuur verliezen plaatsen steeds vaker hun uniciteit. In de literatuur wordt wel gesproken over 'the erosion of place' of 'placelessness'. Hiermee wordt bedoeld op allerlei maatschappelijke processen en ontwikkelingen - zoals massa-communicatie, massacultuur en een internationaal gerichte economie - die ertoe hebben geleid dat plaatsen in een aantal opzichten steeds meer op elkaar zijn gaan lijken. Door deze 'Macdonaldization' lijkt het 'eigene' van plaatsen en plekken steeds vaker te zijn losgekoppeld van de geografische en lokale werkelijkheid. Functies en voorzieningen hebben geen enkele lokale binding meer en staan 'los' van de omgeving. Naast een groeiende mondiale cultuur is er in toenemende mate belangstelling voor lokale en regionale cultuur. Deze paradox, die ook wel bekend staat als de 'global-local paradox' of 'glocalisation', wijst er op dat globalisering het nodig en wenselijk maakt dat plaatsen zich juist ook kunnen onderscheiden.

Als reactie op deze standaardisatie en uniformiteit van plaatsen, is de vraag van gebruikers en bezoekers van ruimten om identiteit gegroeid. Een standaard rijtjeshuis in een dertien in een dozijn nieuwbouwwijk biedt geen gevoel van uniciteit. Een appartement in een oud havengebied waar de geschiedenis, het DNA van de plek, nog af te lezen valt, wel. Door meer aandacht te besteden aan het erfgoed als inspiratiebron voor nieuwe ontwikkelingen, wordt ingespeeld op de maatschappelijke vraag naar identiteit.

Van erfgoed naar identiteit

De havensteden zijn zich van deze maatschappelijke trend terdege bewust en weten dat de plaatselijke historie en de referenties naar het industrieel verleden een belangrijke troef vormen in de transformatie van de oude havens. Het is echter lastig vat krijgen op de kansen en randvoorwaarden voor de integratie van het erfgoed in de nieuwe stadswijk. Bestaande cultuurhistorische beleidsplannen of inventarisaties van (gemeentelijke) monumenten bieden hiervoor enigszins houvast, maar de steden ervaren dit nog als onvoldoende, aangezien deze instrumenten maar weinig richting aan de toekomstige ontwikkelingen geven. Zonder visie raakt het historisch verhaal van de locatie versnipperd tot individuele gebouwen of deelgebieden. Op die manier is het lastig een herkenbare en samenhangende gebiedsidentiteit tot stand te brengen. Voor Hasselt geldt daarnaast dat zij weinig sturing ervaart op de vormgeving van de afzonderlijke bouwprojecten, die door private ontwikkelaars worden uitgevoerd. Dit wordt gecompenseerd door de vormgeving de openbare ruimte in eigen beheer te doen. Echter, door een helder kader te schetsen kan sturing worden gegeven aan de omgang met het erfgoed en kunnen ontwikkelaars gestimuleerd worden het erfgoed als inspiratiebron te benutten.

De locatie krijgt alleen zijn toegevoegde waarde door vooraf vanuit een overkoepelende erfgoedvisie keuzes te maken over de omgang met het erfgoed. Wanneer doelgroepsegmentatie voor het stimuleren van de beleving van bezoekers, programma's voor stedenbouwkundige invulling, en marketing in een dergelijke erfgoedvisie worden verwerkt, komt de gewilde gebiedseigen identiteit of het DNA van de plek naar voren en krijgt het project meerwaarde. Vlissingen vervult hierbij een voorbeeldrol. De gemeente heeft een DNA-boek laten opstellen. In dit boek is 'het Vlissingen-gevoel' in beeld en tekst vastgelegd. Het geeft weer wat voor gemeente Vlissingen is, welke cultuur er heerst, hoe zij zich wil profileren. Uit alle verschillende elementen, verhalen, de cultuur en geschiedenis van Vlissingen komt één duidelijk gezicht naar voren; een visie op de gemeente. Er is gekozen voor de trefwoorden ongepolijst, kleurrijk, no-nonsense, maritiem, kunst & festival en internationaal. Andere profileringsmogelijkheden zijn weggelaten met het oog op de herkenbaarheid. Met andere woorden: door te kiezen, profileert Vlissingen zich. Dit DNA kan vervolgens de bouwsteen vormen voor de omgang met het erfgoed op de havenlocatie. Het geeft weer welke boodschap het erfgoed kan overbrengen. Deze basis voor het maken van keuzes in de profilering blijkt zeer belangrijk, omdat het gedurende het proces richting geeft. Keuzes met betrekking tot het behoud van individuele gebouwen en presentatie van het aanwezige erfgoed in de openbare ruimte kunnen zo op basis van de opgestelde visie gemakkelijk worden gemaakt. Op

die manier wordt voorkomen dat de discussie over wel of niet behoud van specifieke relictten zich op verschillende momenten in het proces herhaalt.

Verschillende gebruikers en betekenislagen

Met een visiekader voor de omgang met erfgoed wordt tevens een keuze gemaakt voor de boodschap die het erfgoed over moet brengen. Vaak wordt in het begin uitgegaan van 'de intrinsieke waarde' die historische objecten vertegenwoordigen. Gaandeweg het proces werd het de havensteden echter duidelijk dat de waarde van erfgoed subjectief is. Zoals voor de ruimte geldt dat zij verschillende werkelijkheden representeert, zo geldt dat even goed voor de geschiedenis. Mensen geven voortdurend betekenis aan gebeurtenissen om hen heen. Betekenissen worden veelal toegekend op basis van datgene wat belangrijk is in de ogen van degene die betekenis geeft. Dat zal per locatie, maar ook in de tijd verschillen. De acceptatie dat waar in het heden voor gekozen wordt, misschien niet de keuze van de bevolking zal zijn over 100 jaar, is een gegeven waarmee de steden gedurende het project werden geconfronteerd.

Ondanks het feit dat dergelijke lastige keuzes zullen moeten worden gemaakt bij de profilering met erfgoed, was een van de conclusies van de onderzoekende partijen dat het voor de verschillende steden waardevol kan zijn deze selectie samen met hun burgers te maken en werkelijk te kiezen voor een herkenbaar erfgoedproduct. De selectie van historische elementen die een rol gaan spelen in de nieuwe ontwikkeling vindt daarmee niet plaats op basis van kennisgedrevenheid van erfgoed specialisten, maar zal meer maatschappelijk gericht zijn, waardoor werkelijk kan worden gesproken van waardetoevoeging voor de nieuwe locatie.

In meerdere steden is het initiatief genomen om werkgroepen bestaande uit burgers op te richten of burgers via interviews en bijeenkomsten te consulteren. Zo heeft Vlissingen de Werkgroep Cultuurhistorie Scheldekwartier (WCS), die bestaat uit mensen die zich willen inzetten voor een verantwoorde sociaal- en cultuurhistorische aankleding van het gebied. Zo wordt de herinnering aan de werf levend gehouden. Deze werkgroep heeft een grote betekenis gehad voor vele generaties Vlissingers en heeft mede het aanzien van de stad bepaald. In de nieuw te ontwikkelen stadwijk zal dat niet anders zijn.

Het spreekt voor zich dat veel van het aanwezige erfgoed interessant is voor de erfgoed specialist (wetenschapper), maar welke objecten spreken de toekomstige bewoners aan? En met welk verhaal wil de gemeente zich profileren? Welke sfeer wil de projectontwikkelaar neerzetten? De verschillende spelers interpreteren het erfgoed op hun eigen manier. Deze verschillende interpretaties zouden allemaal aan bod moeten komen om een aansprekende ruimte te kunnen creëren. Daarbij moet worden gezocht naar een balans vanuit 1) gebruik van erfgoed naar 2) bewaren van erfgoed en 3) onderzoeken van erfgoed. Centraal staat daarbij de vraag waarom en voor wie het erfgoed bewaard wordt en wat daarvan het doel is. Wanneer dit aan het begin van het herstructureringsproces in een visiekader wordt vastgelegd, ontstaat een strategie die houvast biedt bij het toepassen van erfgoed in de nieuwe plannen.

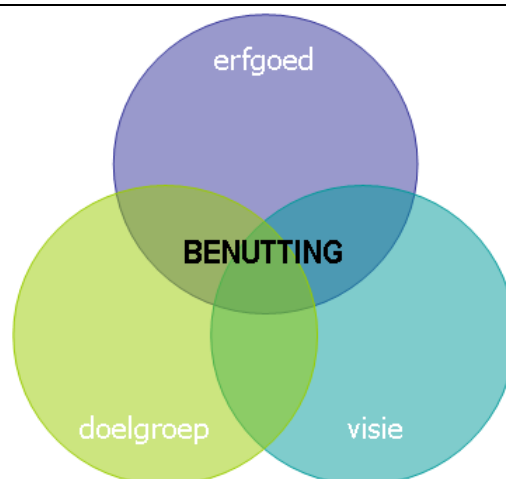
Het aanwezige cultureel erfgoed in de havengebieden vormt vooralsnog een lappendeken van historische fragmenten, waarin gemakkelijk alles als onmisbaar kan worden betiteld. Het blindelings cultiveren van al het oude in het plangebied, maakt de locatie vergelijkbaar met een bos waar men door de bomen het geheel niet meer ziet. Het is als volgt: zonder het benoemen van cultuurhistorische essenties, geredeneerd vanuit het heden, kan er geen keuze worden gemaakt tussen wat werkelijk waardevol is voor het landschap van de toekomst en alles wat gemist of ingeruild kan worden. Kiezen is in het geval van erfgoed lastig, aangezien het een onvervangbare bron is, maar zonder keuze ontstaat geen hoogwaardige nieuwe stadswijk.

Samenhang door keuzes

In het proces dat met de steden is doorlopen, is juist het maken van keuzes benadrukt. Deze keuze is vastgelegd in een rapportage die de benuttingsanalyse wordt genoemd. Hierin is voor iedere stad apart een strategische visie op de omgang met het erfgoed beschreven. De benuttingsanalyse volgt een specifieke methodiek die uit drie stappen bestaat. Eerst wordt een waardenonderzoek gedaan, dan volgt de analysefase, waarin de verschijningsvorm van het gebruik van het erfgoed wordt bepaald, waarna passende voorbeeldprojecten zijn aangereikt.

Door te beginnen met de inventarisatie van aanwezige waarden, wordt een beeld verkregen van wat mogelijk is en waar de wensen liggen. Naast een inventarisatie van het aanwezige erfgoed in het plangebied, worden de beleidskeuzes, visies en middelen van de havenstad meegenomen in de analyse. Uit al het aanwezige erfgoed, zichtbaar en onzichtbaar, worden thema's geselecteerd. Aangezien benutting en beleving van erfgoed het uiteindelijke doel vormen, worden via waardenonderzoek doelgroepen benoemd.

Figuur 1 Methodiek benuttingsanalyse

Om de kansen die het erfgoed biedt, te benutten en een strategie te kunnen bepalen, is inzicht vereist in de segmenten die in de bevolking kunnen worden onderscheiden. Het benutten van de kansen van het erfgoed, vanuit de vraag van consumenten, naar een herkenbare en samenhangende

gebiedsidentiteit, komt alleen tot zijn recht wanneer de gewenste doelgroep op een passende manier wordt aangesproken. De gebruikers (bewoners en bezoekers) van het gebied onderscheiden zich in karakter, leefstijl en levensopvatting.

Onderstaand wordt de benuttingsanalyse geïllustreerd, met het revitaliseringsproject Oosteroever te Oostende in de hoofdrol. Er wordt begonnen met een inventarisatie van het erfgoed in het gebied. De plangebied zelf ligt er wat verlaten bij door de leegstand en verkrotting. Wat opvalt is dat vooral het uitzicht vanaf de Oosteroever en de aangrenzende locaties zeer bijzonder zijn. Het tegenoverliggende Fort Napoleon is gerenoveerd en het militair hospitaal een stukje verderop, is succesvol herbestemd tot woonlocatie. De stad worstelt nog met de toegang tot de Oosteroever en is voornemens een pontje te laten varen van en naar de binnenstad. Via bijzondere historische elementen als de vismijn, de vuurtoren en het vissersdok bereiken bezoekers dan de projectsite. Het heersende idee is dat de gebouwen terplekke niet behoudenswaardig zijn. Het aangezicht en de eigenheid van verschillende gebouwen maakt de site echter weldegelijk zeer karakteristiek. Wat dat betreft leert Oostende van de ervaring in Tilburg, waar men weinige historische gebouwen die aanwezig zijn juist cultiveert. Ook daar staan geen monumenten, maar is men van mening dat het specifieke stadsgezicht sterk bijdraagt aan het karakter van de site. Naast het vele erfgoed in de omgeving en bebouwing met bijzondere sheddaken en gevels, wordt de Oosteroever van Oostende ook gekarakteriseerd door de levendigheid die de vissersmijn aan de overkant met zich meebrengt. Aan de kade liggen oude netten en andere zaken die de maritieme sfeer in het gebied verhogen.

(tip: foto van de Hendrik Baelskaai in Oostende)

De benuttingsanalyse beschrijft het ontstaan van de haven, de ontwikkeling van het landschap, vertelt verhalen van veroveringen, wederopbouw, en over de belle époque van de mondaine badplaats. Verder worden de verschillende musea en het cultuurbeleid geïnventariseerd. Ook de mythen en sagen - over bijvoorbeeld een spookschip en het klokje onder water - worden bestudeerd. De verhalen tekenen zich op verschillende plekken in het landschap af, vertegenwoordigd door verschillende objecten die nog in het omringende landschap te zien zijn. Wanneer al deze aspecten bij elkaar worden gevoegd, dan komt het verhaal daadwerkelijk tot leven voor bewoners en bezoekers. De uitdaging is om met behulp van een overkoepelend thema het erfgoed van Oostende beleefbaar te maken.

Ook de beleidsvisies worden geanalyseerd. Zo heeft het stadsbestuur van Oostende een cultuur- & erfgoedbeleidsplan opgesteld.^{6&7} Een (gemeentelijk) erfgoedbeleidsplan biedt veel houvast voor de omgang met het erfgoed op de specifieke havensite. Al wordt dan niet op detail ingegaan op het erfgoed van de specifieke site zelf, de visie op erfgoed in het algemeen wordt wel beschreven. Het projectbureau (of -team) voor de revitalisering van de havensite is hier zeer mee gebaat. De doelstelling kunnen zo worden overgenomen in het plan voor de havensite. Men hoeft zodoende niet

⁶ Cultuur-Erfgoedbeleidsplan Oostende 2010-2014.

⁷ Cultuurbeleidsplan Oostende 2008-2013.

bij iedere ontwikkeling te rade te gaan bij de afdeling monumenten. In de documenten wordt gesteld dat Oostende genoeg potentieel heeft, zowel qua aanwezig erfgoed, expertise en reeds uitgevoerde initiatieven waarop voortgebouwd kan worden. Echter, de doelgroepen dienen actiever betrokken te worden bij het erfgoed, zodat zij zelf het verleden kunnen beleven. De sensibilisering van het erfgoed wordt als doelstelling genoemd, naast het bewaren, ontsluiten en toegankelijk maken van het maritiem erfgoed. Deze doelstelling wordt geïntegreerd in de benuttingsanalyse.

Daar waar steden geen beleidsvisie op het erfgoed hadden, is gekeken naar beleid op het gebied van ruimtelijke ordening, cultuur en toerisme. Uit de documenten wordt gedestilleerd of en welke ambitie de steden hebben op het gebied van bijvoorbeeld het toegankelijk maken van cultuur, ruimtelijke kwaliteit en profilering van de stad met erfgoed.

Ten derde wordt de doelgroep geanalyseerd. Hierbij is tevens gekeken of de havensite ook toeristen moet aantrekken of dat de nadruk op bewoners ligt. Oostende is een vergrijsde stad, met gemiddeld één op vier inwoners die ouder dan 65 jaar is. Het aantal geboorten is vooral in de randgemeenten stijgend. In de zomer verviervoudigt het aantal inwoners tot net onder de 300.000. Dat grote aantal is te verklaren door de vele appartementen van toeristen die in de vakantie naar zee komen. Als "Stad aan zee" richt Oostende zich momenteel vooral op de cultuurminnende Oostendenaar, de weekend-bezoeker uit het binnenland en de buitenlandse toerist. In 2010 kreeg Oostende de titel van Cultuurstad Vlaanderen. Binnen dit kader waren er tal van evenementen voorzien waarbij ook een actieve inbreng van de inwoners verwacht werd. De nieuwbouw die nu gepland is, zal met name mensen met voldoende financiële middelen trekken - het hoge segment uit de bevolking en ook mensen van buiten die een tweede appartement aanschaffen voor de zomermaanden. Zodoende concludeert de benuttingsanalyse dat mensen met geld, maar ook durf zullen worden aangetrokken door de nieuwe stadswijk. Durf, omdat de site zich in verschillende jaren zal ontwikkelen en de eerste bewoners zodoende met recht in de haven wonen, die voor een deel ook nog als zodanig functioneert. Dit is niet in alle havensteden zo en dus zullen de nieuwe bewoners van de Oosteroever juist een pioniersgeest moeten hebben. Doelgroepen als 'kosmopolieten' en 'postmodernen', zijn hiervan gecharmeerd. Zij worden getypeerd als open en kritische wereldburgers met hoge status en een (post)modern waardenpatroon dat uitgaat van ontplooiën, maatschappelijk succes, materialisme en genieten. Het betreft een vrij jonge leeftijdsgroep en hogere inkomensgroep. Qua ambities zijn zij gericht op maatschappelijk succes en zelfontplooiing. Maar zij zijn tevens maatschappijkritisch en sociaal bewogen. De maatschappelijke en politieke houding is internationaal georiënteerd en tolerant. Werk geeft identiteit en status. De leefstijl is consumptiegericht, materialistisch en technologie-minded, maar ook impulsief en avontuurlijk en experimenteel. Kunst en cultuur zijn belangrijk voor deze doelgroep⁸.

Natuurlijk zullen niet alléén deze doelgroepen worden aangesproken, maar Oostende dient er rekening mee te houden dat ze - op basis van het aanwezige erfgoed, de sfeer van het plangebied,

⁸ www.motivaction.nl

haar beleidsvisie en plannen - een dergelijke boodschap uitzendt. De meer traditionele, conservatieve en passieve consument zal er in elk geval niet van gecharmeerd zijn; zij blijft in de binnenstad. Mits de stad juist deze doelgroep zou willen aanspreken, dan moet in de presentatie van het erfgoed daarop gestuurd worden.

Bijdrage van erfgoed aan andere beleidsdoelen

Alle steden hebben bij de herstructurering van de oude havengebieden een hoogwaardige nieuwe stadswijk voor ogen. Dat deze nieuwe wijk meerdere doelgroepen zal herbergen is evident. Vanuit de regionale en lokale overheid blijkt echter vaak sprake van een onderliggende wens die de revitalisering van de oude industriehaven in gang zette. Zo vormt bijvoorbeeld de vergrijzing van steden een probleem en richt het gemeentelijk beleid zich op het aantrekken en vasthouden van jonge mensen. De stad Gent merkt bijvoorbeeld dat tweeverdieners met jonge kinderen de ruimte buiten de stad opzoeken. Antwerpen trekt graag welgestelde mensen, die investeren in een tweede onderkomen. Op deze 'mensenstromen' kan worden gestuurd. En erfgoed kan worden ingezet als één van de middelen om dit beleid te versterken. Door erfgoed op deze manier in te zetten, draagt zij bij aan meerdere beleidsdoelen en stijgen de individuele cultuurhistorische objecten boven hun intrinsieke waarde uit. Voorwaarde hiervoor is dat verschillende gemeentelijke afdelingen samenwerken en beleidsvelden hun krachten bundelen. Wederom fungeert Vlissingen hierbij als voorbeeld. Daar zijn de afdeling communicatie en marketing, evenals de afdeling monumenten, ruimtelijke ontwikkeling en maritiem beleid alle betrokken bij het bepalen van een strategie voor de omgang met het erfgoed.

Presentatie van erfgoed

Niet alleen moet gekeken worden naar de doelgroep die de betreffende stad wenst aan te trekken met de nieuwe ontwikkeling, maar ook naar de huidige bewoners van de stad. Tevens is van belang of ingezet wordt op toerisme of dat het om een wijk gaat zonder deze ambitie. Dit beïnvloedt de vorm van de presentatie van het erfgoed.

Verschillende segmenten in de bevolking zijn het best te bereiken door hen op een speciaal op hen afgestemde manier aan te spreken. Met andere woorden, verschillende methoden van verbeelding, infrastructurele of architectonische inpassing sluiten anders aan bij verschillende doelgroepen. Het is van belang de doelgroepen te kennen en de instrumenten zó in te zetten dat ze bij de belevingswereld van de doelgroep aansluiten. De verschijningsvorm van het erfgoed wordt bepaald door de betekenis die de doelgroep aan het erfgoed geeft en de manier waarop zij het graag terug ziet in de (openbare) ruimte. Zo ontstaat een kwalitatief hoogwaardige ruimte die aansluit bij de gebruiker en krijgt het erfgoed een maatschappelijke betekenis. Voor de ene doelgroep is het van belang om de historie op een letterlijke wijze gepresenteerd te zien, bijvoorbeeld door het plaatsen van tijdvensters die het vroegere havenlandschap tonen, of de restauratie van individuele elementen. Zo wordt in Vlissingen het Dok van Perry in oude glorie hersteld. Dit is een zeer directe manier van het presenteren van erfgoed en zal met name de traditionele en moderne burgerij aanspreken. Er zijn ook doelgroepen die beter kunnen worden aangesproken met indirecte

verwijzingen, bijvoorbeeld in materiaalgebruik, positionering van gebouwen, het creëren van zichtlijnen en meer kunstzinnige uitingen. De blauwe kraan in Gent die is omgebouwd tot kantoor- en tentoonstellingsruimte is hier een mooi voorbeeld van.

(tip: foto Dok van Perry in Vlissingen & Blauwe Kraan in Gent).

De presentatie van het erfgoed kan als sturingsmechanisme worden gebruikt voor het aantrekken of vasthouden van bepaalde doelgroepen, net zoals ontwikkelaars nadenken over de vormgeving van het bouwproject wanneer zij mikken op een bepaalde doelgroep. Zo kan erfgoed mede worden ingezet voor ruimtelijke kwaliteit, maar even zeer voor sociaal- en bevolkingsbeleid. Deze meerwaarde werd gaandeweg het traject dat met de steden is afgelegd duidelijk. Het behoud van erfgoed voor toekomstige generaties kan een doel op zich zijn. Echter, binnen het herstructureringsproces zijn het creëren van een nieuwe hoogwaardige leefomgeving en de sociaaleconomische vitaliteit van de stad toch de belangrijkste doelen. Het cultureel erfgoed kan hierbij worden ingezet, zonder slechts tot decor te verworden. Het is de uitdaging om het verhaal van de locatie te vangen en op passende wijze in beeld te brengen zodat een hoogwaardige leefomgeving ontstaat.

Voor de Oosteroever van Oostende is geadviseerd in te zetten op een abstracte vorm van verbeelding van het erfgoed, aangezien dat is wat de kosmopolitische en postmoderne doelgroep aanspreekt. Dus geen letterlijke reconstructies of historische boekwerken, maar juist het insceneren en actualiseren van de historie (figuur 2). Daarbij moet worden ingezet op tijdelijke programmering, aangezien de plek nog niet bekend is bij toekomstig bewoners en bezoekers. De Oosteroever moet zich nog in de 'mental map' van mensen gaan nestelen. De plannen voor een pontje zijn een goede opstap. Geadviseerd wordt om een 'culturele humuslaag' aan te leggen op de site. Daarmee wordt bedoeld op culturele evenementen die de plek op de kaart zetten. Gedacht kan worden aan een havensafari, waarbij men per boot het erfgoed van de haven kan ontdekken en hier ook uitleg over krijgt. Exposities als de 'Visscherskoppen' van fotograaf Stephan Vanfleteren tijdens de Expo Flemish Coast (2008) vormen ook een passend voorbeeld. De toen gemaakte foto's van arbeiders uit de vissersmijn vormen letterlijk het erfgoed-DNA van de Oosteroever. Beide projecten appelleren aan het pionieren. Een ander idee is om een erfgoed-bus of -keet neer te zetten, waarin mensen kunnen vertellen wat zij van waarde achten op de Oosteroever. Als een soort 'Achterwerk in de kast' kunnen verhalen worden opgenomen, maar mensen kunnen ook erfgoed achterlaten in vitrinekasten. Op die manier worden mensen daadwerkelijk bij het erfgoed betrokken. Op de langere termijn is geadviseerd in de openbare ruimte op een indirecte manier te verwijzen naar het erfgoed. Dat kan door kleur- en materiaal gebruik. Zo kan een nettenstructuur worden verwerkt in zitmeubilair of kunnen verplaatsbare zitelementen op de spoorlijnen naast de Vissersdok worden geplaatst. Het aanwezige scheepsdok zou dienst kunnen doen als plein. Naast deze praktische adviezen over de verbeelding, is voor iedere stad een 'moodboard' gemaakt dat de sfeer weergeeft waarnaar gestreefd zou moeten worden, om de eigenheid van de plek te

benadrukken. Dit geeft houvast bij de branding van de wijk. Het geeft een beeldvertaling van het erfgoed naar een hedendaagse sfeer.

Figuur 2 Presentatie van erfgoed

Direct					Indirect				
conserveren & restaureren	reconstrueren	inpassen	visualiseren	informereren	accentueren & markeren	ensceneren	transformeren	verwijzen & citeren	branding

Ruimtelijke kwaliteit

De benuttingsanalyse benadrukt dat zingeving van het erfgoed niet gezocht moet worden in de relictten *an sich*, als wel in de wijze waarop met de relictten wordt omgesprongen door ze te plaatsen in een maatschappelijke context. Het opnemen van erfgoed in een strategische visie biedt houvast voor de transformatie van havengebieden, die vaak verscheidene jaren in beslag neemt. Juist vanwege de lange looptijd is een integraal kader voor de omgang met erfgoed waarop kan worden terug gevallen zeer belangrijk.

Een dergelijk kader schept de voorwaarden voor hoge ruimtelijke kwaliteit waaruit de historie van de nieuwe wijk afgelezen kan worden. De ruimtelijke kwaliteit van een plangebied wordt in theorie opgedeeld in gebruikswaarde, toekomstwaarde, en belevingswaarde. Wanneer de drie disciplines van erfgoedgebruik hierbij aansluiten, vergroot dit de ruimtelijke kwaliteit. Dit betekent dat het erfgoed niet alleen als inspiratiebron voor het ruimtelijk ontwerp fungeert, maar dat de historie van de plek ook terugkomt in publieksbeleving en erfgoedmarketing (figuur 3).

Figuur 3 Ruimtelijke kwaliteit en erfgoed

ruimtelijke kwaliteit	gebruik van erfgoed
<ul style="list-style-type: none"> • belevingswaarde • toekomstwaarde • gebruikswaarde 	<ul style="list-style-type: none"> • publieksbeleving • ruimtelijk ontwerp • erfgoedmarketing

De verschillende havensteden zetten reeds fors in op publieksbeleving. Zo heeft Tilburg een tijdelijke programmering voor het gebied opgezet onder de naam 'Het bruist in de Piushaven'. Er worden bootjes verhuurd, er vinden concerten plaats op het water en er is horeca aanwezig. Op deze manier verwerft het gebied een plek op de 'mental-map' van de (toekomstige) bewoner en bezoeker. Ontwikkelaars kunnen de historie als argument inzetten voor de verkoop van het vastgoed en in de communicatie naar toekomstige bewoners verwerken. De markt vraagt om identiteit, en bij de havensteden ligt deze voor het oprapen! Ook als inspiratiebron voor het ruimtelijk ontwerp heeft het erfgoed nog slechts een marginale rol gespeeld bij de plannen voor de revitalisering van de havensteden. In Antwerpen en Vlissingen worden wel gebouwen gerestaureerd, maar het erfgoed komt niet terug in nieuwe gebouwen in de vorm van verwijzingen door materiaal, kleur of vormgebruik. Het Mas, dat te vergelijken is met een stapel koffers vol met verleden en historische

objecten, vormt hierop een uitzondering. De benuttingsanalyse geeft aanknopingspunten voor dit soort uitwerkingen. Van hieruit dienen de steden zelf verder te gaan met het uitnutten van hun erfgoed om waardetoevoeging en identiteit te bewerkstelligen.

De uitkomst in geleerde lessen

In het traject dat met de verschillende havensteden is doorlopen, is de betekenis van erfgoed voor de identiteit van de nieuwe wijken geaccentueerd. Op deze manier is tevens een koppeling gemaakt met ruimtelijke kwaliteit. Het erfgoed is omgezet naar een interpretatie van het verleden, in de vorm van verhalen. Vervolgens is voor iedere stad een verhaal geselecteerd en uitgewerkt in een moodboard en voorbeeldprojecten. Het verhaal zoals beschreven in de benuttingsanalyse biedt een inspiratiekader voor de stedebouwkundige, architectonische en landschappelijke uitwerking in nieuwe fysieke structuren en vormen. Op die manier is het specifieke verhaal van de havenstad dagelijks te beleven door gebruikers van de nieuwe ruimte.

Tijdens de werkbezoeken en workshop kwamen verscheidene leerpunten naar boven en hebben de steden van elkaars aanpak geleerd. Het proces dat werd doorlopen maakte duidelijk dat erfgoed meerdere betekenissen heeft, dat de waarde van erfgoed subjectief is en dat de keuze tussen wat wel en niet te bewaren niet alleen een praktische is, maar ook te maken heeft met doelgroepen. Alleen door een vooraf geformuleerde visie op de omgang met erfgoed, kan het meerwaarde toevoegen aan de ruimte.

Onderstaande tabel (figuur 4) geeft weer dat hoewel de overkoepelende problematiek van de havensteden overeenkomt, de achterliggende ambities vaak heel anders zijn. Dit vergt een andere inzet van het erfgoed. Zo is Gent erbij gebaat het erfgoed in te zetten voor de identiteit van het gebied, maar is die identiteit bij Vlissingen al lang duidelijk. Het laten opstellen van een DNA-boek zoals Vlissingen deed, is aan te bevelen. Omdat de huizenverkoop in Vlissingen terugloopt, is hier geadviseerd het erfgoed nog sterker naar voren te laten komen in de marketing. Antwerpen is daar juist weer heel ver in en weet met de plaatsing van het Mas en tijdelijke programmering geïnspireerd op erfgoed de nieuwe wijk aan de man te brengen. In Tilburg is de verbinding met de rest van de stad lastig. Het viel op dat dit vooral met de schaalverschillen in het gebied te maken had en het feit dat er weinig eenheid uit het plangebied sprak. Het opdelen in thema-gebieden die verwijzen naar de historische functie, de ontwikkeling van het gebied of andere kenmerkende karaktereigenschappen, kan hierbij helpen. Vlissingen diende hierbij als voorbeeld.

Figuur 4 Presentatie van erfgoed per havenstad (uit de benuttingsanalyse)

Stad	Gent	Oostende	Vlissingen	Tilburg	Antwerpen	Hasselt
Thema & sfeer	Technische stelling	Nostalgisch pionieren	Ambachtelijke traditie	Onverwacht weefsel	Energieke archipel	Dagelijkse kost
Erfgoed als middel	Identiteit creëren	Draagvlak creëren	Marketing	Verbinden	Karakter accentueren	Ruimtelijke kwaliteit

Andere leerpunten die aan de orde kwamen hadden te maken met samenwerking: tussen gemeentelijke afdelingen, tussen gemeente en private ontwikkelaars en tussen gemeente en bewoners. Het in een vroeg stadium betrekken van alle partijen en gezamenlijk een kader voor de omgang met het erfgoed opstellen, werkt het best. De gemeente kan zich hierbij het best als initiator opstellen en partijen informeren en tevens bij elkaar brengen. Het opstellen van een erfgoedplan en/ of strategisch kader voor de omgang met erfgoed voor de hele gemeente of op het niveau van de site is aan te bevelen. Het voorkomt dat steden het gevoel hebben de sturing te verliezen en daarmee het erfgoed en karakter van de site, zoals Hasselt en Oostende aangaven.

Daarnaast bleek de financiering van de herbestemming van historische gebouwen een probleem. Dit kan echter worden vergemakkelijkt door uit te gaan van een gebiedsgerichte aanpak waarin opbrengsten van het ene deelgebied kunnen worden ingezet voor de kosten van het andere deelgebied. De deelnemende steden kwamen hierbij tot de conclusie dat tijd hierin soms een bondgenoot is. Aangezien de transformatie van de havensites vaak jaren in beslag zal nemen, moet 'slow-development' het uitgangspunt zijn. Een dichtgetimmerd masterplan werkt daarbij niet. Strategische visies op hoofdlijnen wel. Dat geldt ook voor de omgang met het erfgoed. Zolang duidelijk is 'waarheen' en 'waarvoor', lijkt voor de individuele gebouwen met de tijd wel een investeerder of passende functie te vinden te zijn als is dat niet altijd precies in de vorm die werd verwacht. Tijdelijk herbestemmen is hierbij het credo. Het (nog) niet voor de lange termijn invullen van stukjes ruimte houdt daarnaast de zo geliefde havensfeer en levendigheid in tact.

Het erfgoed leent zich zodoende prima als instrument voor waardecreatie in de gebiedsontwikkeling, zonder tot decor te verworden. Werkelijk succes kan worden geboekt indien dat op een integrale wijze gebeurt, in de sfeer van de publieksbeleving, ruimtelijk ontwerp en marketing en place-branding. Een strategische visie die deze omgang verwoordt, helpt om de uitgezette lijn vast te houden en de beleidsdoelen te verwezenlijken. Met andere woorden: bezint eer ge begint!

Literatuur over benutting van erfgoed:

Andela, G. & J. Barendse & K. Beelen (2010), Geschiedenis en ontwerp, handboek voor de omgang met cultureel erfgoed. Uitgeverij Vantilt

Zande, A. van der & R. During (2009) Erfgoed en ruimtelijke planning. Sdu Uitgevers

Ashworth, G. & P. Howard (1999) European Heritage Planning And Management. Intellect Books